

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.253:94(477)“1941”

© Любов ЛЕГАСОВА

«НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-ГО» ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ПЕРШІ ДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Розглянуто колекцію непрочитаних листів 1941 р. як історичне джерело з історії Кам'янця-Подільського в перші дні Великої Вітчизняної війни. Окреслено історію повернення епістоляріїв на Батьківщину. Проаналізовано епістолярні джерела за видовими ознаками та інформативним потенціалом. Зроблено висновок про те, що зазначена колекція є цінним історичним джерелом до подій початкового періоду Великої Вітчизняної війни в м. Кам'янець-Подільський.

Ключові слова: м. Кам'янець-Подільський, епістолярні джерела, листування, Велика Вітчизняна війна, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

У лютому 2010 р. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000 – 2011 рр.) передала на постійне державне зберігання до Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» колекцію непрочитаних листів 1941 року. Ці акти кореспонденції були вивезені нацистами на територію Австрії. Понад півстоліття неатрибутовані листи пролежали у фондозбірнях Поштового та Технічного музеїв Відня. Лише наприкінці 2009 р. у розрізі міжнародного реституційного процесу епістолярії повернулися в Україну.

Окреслимо звивистий шлях повернення колекції «Непрочитані листи 1941-го» на Батьківщину. Початок Великої Вітчизняної війни... У небі над Кам'янцем-Подільським з'явилися нацистські літаки. Бомбардування, величезні людські жертви, частковий параліч усіх механізмів державної системи Радянського Союзу. Уже на початку липня 1941 р. місто захопили гітлерівські війська (у радянській та пострадянській історіографії, як правило, фігурує 10 липня 1941 р., проте в деяких працях сучасних українських дослідників зазначається

інша дата – 11 липня 1941 р.), а до 18 липня 1941 р. вся Хмельницька область була окупована нацистськими загарбниками [1]. Саме тут, у Кам'янець-Подільському, у перші дні нацистської окупації до рук загарбників потрапило понад тисячу листів радянських громадян, датованих переважно червнем – липнем 1941 р. Ці акти кореспонденції були вивезені за межі нашої Батьківщини. Як засвідчує супровідна документація до епістоляріїв, яка збереглася та була передана разом із джерелами, кореспонденцію відправляли за участю інспектора телеграфного зв'язку при генеральному поштовому комісарові рейхскомісаріату «Україна» доктора Г. Ольшлегера¹. Із супровідних листів доктору Е. Ріделю², якому, власне, й передавалися епістолярні джерела, стає зрозумілим, що вивозилися вони двома «траншами», через «кишеню» [2]. Утім, доктор Г. Ольшлегер добре усвідомлював цінність цієї колекції. У першому супровідному листі він констатував: «Я прошу листи не розпорошувати, вони всі з Волині... Ця колекція листів дає картину настрою російського народу на початку війни» [2]. У 1942 р. вони потрапили до Поштового музею у Відні. Пізніше колекція тривалий час зберігалася в архівних фондах Віденського технічного музею (Австрія). У результаті пошуків, які здійснювалися на австрійській території на виконання Закону Австрійської Республіки про реституцію, з ініціативи Ради з реституції культурних цінностей при Федеральному Міністерстві освіти, культури та науки Австрії, Федерального Міністерства з європейських та міжнародних справ Австрії, завдяки зусиллям Міністерства закордонних справ України, Міністерства культури і туризму України та Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України на Батьківщину було повернуто частину культурної та духовної спадщини, у тому числі й кореспонденцію часів Великої Вітчизняної війни. 6 жовтня 2009 р. представник Технічного музею Відня доктор Г. Лайнер передав листи Надзвичайному та Повноважному послу України в Австрії Є. Чорнобривку. У грудні 2009 р. епістолярні джерела були повернуті в Україну. З 10 лютого 2010 р. – колекція листів 1941 р. зберігається в Меморіальному комплексі.

Листи доби воєнного лихоліття розкривають низку різноманітних питань, проте здебільшого висвітлюють емоційний стан людини, її переживання в складних умовах

¹ Густав Ольшлегер народився 19 грудня 1900 р. у Відні. У січні – грудні 1918 р. проходив строкову службу в австрійській армії. Учасник Першої світової війни. У 20-х рр. вивчав історію у Віденському університеті, отримав ступінь доктора філософії. Професійно займався дослідженням історії поштового зв'язку. Працював головним телеграфним інспектором поштової адміністрації у Відні. З 5 червня 1932 р. – член НСДАП. У 1941 – 1944 рр. – телеграфний інспектор (старший телеграфний інспектор) при генеральному поштовому комісарові рейхскомісаріату «Україна». Помер 31 січня 1946 р. за іншими даними, зник безвісти в 1944 р. *

² Ерхард Рідель народився 17 травня 1895 р. у Відні. Офіцер збройних сил Австро-Угорщини. Учасник Першої світової війни. У 1919 – 1922 рр. – член Німецької національної асоціації колишніх офіцерів Першої світової війни. У 20-х рр. отримав ступінь доктора філософії. У 1933 – 1938 рр. член «Патріотичного фронту» (австрійський рух на підтримку аншлюсу Австрії з Німеччиною). У 1934 – 1938 рр. – член нелегальної нацистської партії в поштовому відділенні Відня. З травня 1938 р. до травня 1945 р. – член НСДАП. З січня 1939 р. до квітня 1945 р. – директор Поштового музею Відня. З 1943 р. до 1945 р. – член новоствореного «Товариства з питань поштової історії Віденського університету». У квітні 1945 р. був звільнений з посади директора Віденського поштового музею через входження до нацистської партії. З 1945 р. до 1958 р. – дослідник та автор історії поштового зв'язку. Помер 7 січня 1958 р. у Відні *.

* Біографічні дані реконструйовані за архівними матеріалами Віденського технічного музею (Австрійська Республіка).

війни. З цього приводу В. Гриневич зазначає: «Значущість епістолярних і мемуарних джерел визначається тим, що вони виступають цінними, а подекуди єдиними носіями інформації про епоху й водночас відбивають саме сприйняття, «живе переживання» цієї епохи, відтворюють «атмосферу подій» [3].

Передані до Меморіального комплексу ці безцінні реліквії також містять величезний джерелознавчий та фактологічний потенціал. Більше того, вони мають власну виразну особливість – усі листи без помітки «Переглянуто. Військова цензура», що ще більше підкреслює їхню унікальність. Значна частина епістол написана мирними мешканцями – місцевими та немісцевими, студентською молоддю та дітьми, що відпочивали в санаторіях і таборах Кам'янець-Подільського, кадровими військовими та щойно мобілізованими (як командирами, так і рядовими бійцями) прикордонних комендатур і загонів, військових з'єднань, частин і підрозділів Південно-Західного та Південного фронтів, що дислокувалися в місті та на його околицях і відправлялися на фронт чи відступали з нього внаслідок низки несприятливих факторів початкового періоду Великої Вітчизняної війни. Більше того, з усього масиву листів, що адресувалися в різні куточки Радянської держави, 400 одиниць кореспонденції мали бути відправлені в Кам'янець-Подільську (Хмельницьку) область.

Пожовтілі клаптики паперу, затерті конверти, поштові картки та солдатські «трикутники» – своєрідні фрагменти воєнного життя, свідки того невблаганно жорстокого часу. Від них іде тепло і щирість. Листи написані без фальші, приховування почуттів, переважно без героїського пафосу. З цього приводу надзвичайно влучно висловився Ю. Жуков: «Під кулями не лукавлять. Під вибухами бомб люди не думали проте, як краще висловитися. Війна примушувала людину відкривати найпотаємніше, і автори листів з фронту поставали перед тими, кому вони писали, саме такими, якими вони були без хрестоматійного глянцю» [4]. Епістолярії проникнуті піклуванням і любов'ю до рідних, ненавистю до ворога й великою вірою у швидку перемогу над агресором. У цих листах, як ні в яких інших документах, виявляються почуття тієї малої Вітчизни, що уособлює Батьківщину, рідне село чи місто. На перший погляд, може здатися, що листи написані непослідовно, думки висловлюються хаотично, проте не слід забувати про умови, в яких вони були написані. У багатьох випадках акти кореспонденції занадто скупі, короткі: прості запитання, нехитрі відповіді, повідомлення, поради тощо.

Аналізований джерельний комплекс непогано зберігся. Більшість листів навіть не розпечатані. Проте час невблаганний, тому руйнівний процес відвернути неможливо. На деяких конвертах не видно написів, є потертості, забруднення. Багато конвертів підписано нерозбірливо, з використанням діалектів, деякі адреси з плином часу зникли, низка листів без особистих даних адресантів або лише з їхніми ініціалами. Відсутність важливих параметрів такої інформації суттєво ускладнює атрибутування епістоляріїв та дослідження доль їхніх авторів.

Кореспонденція відзначається «полівалентністю», відвертістю та безпосередністю авторів. Інша справа, що не все написане можна прочитати та зрозуміти, адже стиль викладу думок та почерки в багатьох авторів надзвичайно складні й

незрозумілі. Проте навіть загальний джерелознавчий аналіз переконує, що ці листи є матеріалізованою людською пам'яттю, становлять невід'ємний пласт духовної культури народів пострадянського простору (адже з Кам'янця-Подільського листи писали люди усіх народів і народностей колишнього Радянського Союзу, представники різних прошарків та соціальних груп населення), допомагають осягнути душу людини та її ментальність.

Як у радянський час, так і в умовах незалежної України з історії Кам'янця-Подільського доби воєнного лихоліття публікувалися збірники різноманітних джерельних матеріалів [5]. Проте епістолярні джерела, тим паче початкового періоду Великої Вітчизняної війни, у них фактично не представлені. Утім, саме вони повною мірою віддзеркалюють внутрішній світ людини, її повсякденне життя, містять величезний інформаційний потенціал і суттєво доповнюють наші уявлення про складні перипетії початку війни в Кам'янці-Подільському, пояснюють і збагачують опублікований масив історичних джерел з історії міста часів Великої Вітчизняної війни. Більше того, кам'янець-подільські епістолярії оприлюднені в окремому науково-документальному виданні «Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення» [6].

Почнемо з короткого екскурсу в історію перебігу воєнних подій у Кам'янці-Подільському наприкінці червня – на початку липня 1941 р. Стародавнє українське місто, розташоване на колишньому радянсько-польському кордоні, відразу опинилося в епіцентрі буревію воєнної доби. Події на радянсько-німецькому фронті розгорталися блискавично. У напружених і кровопролитних прикордонних боях Червоної армії не вдалося затримати ворога. Уже 27 червня 1941 р., ціною колосальних втрат у живій силі та техніці німецьким дивізіям 1-ї танкової групи та 6-ї армії на головному напрямі удару вдалося прорватися до старого радянсько-польського кордону західніше Славути. На їхньому шляху стали частини 109-ї та 213-ї моторизованих дивізій, діями яких керував командувач військ 16-ї армії генерал М.Ф. Лукін. Упродовж семи днів воїни цих військових з'єднань протистояли основним силам ударного угруповання ворога. Зважаючи на складну, напружену ситуацію, що склалася на фронті, 30 червня 1941 р. Ставка Головного командування вирішила до 9 липня 1941 р. відвести війська Південно-Західного фронту на рубіж Білокоровичі – Новоград-Волинський – Шепетівка – Проскурів – Кам'янець-Подільський. Тут передбачалося зайняти укріплені райони вздовж колишнього державного кордону з Польщею й організувати міцну оборону. На кам'янець-подільському напрямі переважаючи сили ворога стримували війська 18-ї армії під командуванням генерала А.К. Смирнова. Спочатку позиції на 160-кілометровій ділянці фронту утримували три дивізії 17-го стрілецького корпусу генерала І.В. Галаніна і дві танкові дивізії 16-го механізованого корпусу генерала О.Д. Соколова. Коли противник перейшов у наступ значними силами, у бій вступили воїни 55-го стрілецького корпусу генерала К.О. Коротєєва [7]. Проте 9 – 10 липня 1941 р. ворогу вдалося прорвати й цей рубіж у районі Новоград-Волинського – Шепетівки. Частини 17-го стрілецького корпусу 18-ї армії, стримуючи натиск нацистів, планомірно відходили в бік Кам'янця-

Подільського [8]. На підступах до міста перші удари ворога прийняли на себе бійці 23-го і 97-го прикордонних загонів, а також підрозділи першого ешелону 17-го стрілецького корпусу. Проте, незважаючи на самовідданість і героїзм радянських воїнів, оперативна обстановка з кожним днем погіршувалася. Радянські військові частини після кровопролитних боїв змушені були відступити. 9 липня підрозділи 60-ї та 164-ї стрілецьких дивізій залишили Кам'янець-Подільський [9]. Саме на тлі цих подій і формувався епістолярний комплекс.

10 (11) липня 1941 р. до міста ввійшли солдати 8-го угорського корпусу, потім частини німецької армії [10]. Пізніше було створено Кам'янець-Подільський гебітскомісаріат, що ввійшов до генеральної округи «Волинь-Поділля» рейхскомісаріату «Україна». У перші дні окупації в одному із місцевих поштових відділень нацисти й натрапили на невідправлену кореспонденцію.

Історія сповнена парадоксами. Війна є війною, пограбування – пограбуванням, але скільки таких невідправлених листів були знищені під час відступу радянських військ, згоріли в безжальному вогняному валу війни, що котився українськими теренами. Попри все згадуваний нами нацистський чиновник, доктор Г. Ольшлегер, добре розумів цінність цієї колекції, коли відправляв її до Віденського поштового Рейхсмузею. Як фаховий історик він, по-перше, зрозумів першоджерельну цінність цієї збірки, а по-друге, пересилку листів у Відень здійснював неофіційно. Можливо, навіть ризикував своєю кар'єрою. В одному із супровідних листів до невідправленої кореспонденції доктор Г. Ольшлегер писав: «Переконливо прохаю підтвердити отримання, більше я не зможу робити відправок. У найближчий час я стану старшим інспектором і мені буде незручно їх передавати» [2].

Добре відомо, як нацисти ставилися до історико-культурного надбання України. Культурні цінності під час Другої світової війни не тільки потерпали від бойових дій, а й ставали об'єктами цинічних цілеспрямованих акцій з їхнього варварського знищення та пограбування. На окупованій території Хмельниччини гітлерівці також втілювали в життя програму винищення та пограбування культурної спадщини українців. Для захоплення історичних цінностей було створено розгалужений механізм. Так, під час вступу німецьких військ у населені пункти музеї, картинні галереї та бібліотеки миттєво закривалися, а їхнє майно передавалося під опіку окупаційної влади. Наприклад, з 1 438 бібліотек, що працювали до війни в Кам'янець-Подільській області (у самому місті – 12), станом на жовтень 1945 р. вціліло лише 190 [11]. Бібліотекам області заподіяно збитків на суму 1 268 104 радянських карбованців. Підраховано, що за період нацистської окупації гітлерівські загарбники знищили 1 223 400 книг. Також були піддані нищівному пограбуванню й обласні музейні установи. Найцінніші експонати та колекції були вивезені за кордон. Так, із Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника нацисти забрали нумізматичні колекції, твори графіки та живопису. Гітлерівці завдали музеям збитків на суму понад 6 млн крб у цінах 1947 р. [12]. За мистецькими шедеврами, бібліотечними раритетами, архівними першоджерелами наступала черга інших цінностей. Отже, можна припустити, що відповідні німецькі служби з притаманною їм «арійською» педантичністю «попрацювали» й на уцілілих поштах

та поштамтах. Невідомо, скільки їх залишилося неушкодженими, чим привернув увагу гітлерівців зміст радянської кореспонденції, можливо, фахівці були іншого профілю, але маємо перший випадок, коли за межі України було вивезено масив побутових епістол. Більше того, відповідно до проведеного джерелознавчого дослідження епістолярних джерел і супровідної документації до них, є всі підстави стверджувати: збирання листів доктор Г. Ольшлегер проводив і після перебування в Кам'янці-Подільському, хоча достеменно невідомо, чи збереглися вони, чи були відправлені за кордон.

Оцінка суспільно-політичної, соціально-побутової та воєнної ситуації, що склалася в Кам'янці-Подільському, – саме ті важливі пласти інформації, які відклалися в епістолах. Листування яскраво передає всі тривоги й переживання радянських людей під час бомбардувань і артилерійських обстрілів, масштаби евакуації цивільного населення та відступу радянських військ. Так, у листі до Євгенії Василівни Федорук у село Великий Чернятин, що на Вінничині, її чоловік – Іван Федорович Федорук³ скаржився: «Пошта не ходить, часто бомблять... Жаль населення, евакуюються діти, жінки зі Львова, Чернівців, Кам'янця, в далекі міста... Тут жінки вже по два дні не вмиваються...» [13].

У результаті бомбових ударів нацистської авіації місто зазнало величезних руйнувань. Значного пошкодження зазнали й пам'ятки культури та архітектури. Зокрема, у перші дні війни майже повністю було розгромлено величну триповерхову будівлю, що піднімалася над скелями річки Смотрич, одну з найбільших публічних бібліотек України – Кам'янець-Подільську обласну бібліотеку для дорослих. Значна частина її фондів була знищена під час бомбардування [14].

30 червня 1941 р. ворожі літаки повністю зруйнували центр старої частини міста з його унікальними пам'ятками історії та архітектури, зокрема пошкодили знаменитий Новопланівський міст. Значних втрат зазнали мирне населення і військові – усі міські лікарні були переповнені пораненими [15]. Велика кількість епістол передає масштаби цих бомбардувань. Військовослужбовець П.С. Мельник⁴ у листі до дружини Надії (село Фаціївка на Хмельниччині) писав: «... Налетіло 11 літаків, бомбили місто, багато домів розрушено, є вбиті і ранені серед населення. На вулиці було жудко: крики, стогін ранених» [16]. Про схожу ситуацію дізнаємося з листа до С. Єлевої з Києва (адресант – технік-інтендант 3 рангу Георгій Миколайович Єлево⁵): «Я знову потрапив під бомбардування... Мені здається, що я маю жити 100 років, після того, що було сьогодні. Жах! Кров і шматки м'яса» [17]. Іван Митрофанович Яременко⁶ у листі до своєї дружини Меланії Григорівни (м. Харків)

³ У червні – липні 1941 р. – військовослужбовець 240-ї моторизованої дивізії 18-ї армії Південного фронту, учасник оборонних боїв на кам'янець-подільському напрямі. Після війни був директором початкової школи в с. Великий Чернятин Вінницької області. Помер у 80-х рр.

⁴ У 1941 р. – начальник клубу 29-го військово-топографічного загону. Подальша доля невідома.

⁵ Народився в 1899 р. У лавах Червоної армії – з 1922 р. 4 червня 1941 р. призначений начальником аптеки 396-го медико-санітарного батальйону 240-ї моторизованої дивізії 16-го механізованого корпусу 12-ї армії КОВО. Технік-інтендант 2 (3) рангу, начальник аптеки 396-го медико-санітарного батальйону 240-ї стрілецької дивізії 3-ї (38-ї) армії Брянського (Воронезького фронту). Зник безвісти в 1942 р., за іншими даними – зник безвісти в 1941 р.

⁶ Народився в 1906 р. у м. Харків. У лавах Червоної армії – з червня 1941 р., учасник оборонних боїв на території України. У травні 1943 р. старшина, водій відділу контррозвідки «Смерш» 18-ї армії Північно-Кавказького фронту, нагороджений медаллю. «За бойові заслуги». Помер у 1991 р.

сповіщав: «Починаю писати 1.07.1941 р. <...>...31 червня (так у листі – Авт.) був у Кам'янець-Подільському. У той час прорвалися 10 літаків гітлерівських бандитів і скидали бомби на мирних громадян. Ця сволота боїться з'являтися там, де є наші війська. Так вони гади надумали відігратися на мирному населенні, але це їм дорого обійдеться... 3 липня 1941 р.» [18]. Колишній учитель М.І. Коваль у листі до батька Івана Пилиповича Ковалю⁷ (село Ритавка на Вінничині) розповідав: «... Під вечір 30.06. налетіла група з 11 літаків і кидала штуки, від яких залишалися добрі ями. Частина з бомб наробила бешкетів. Про ці бешкети я писати не буду. Досить того, що трохи жертв є. Три таких штуки впало в 20 метрах від нашого будинку. Будинок залишився цілим, лише не стало ні однієї шибки у всіх вікнах» [19].

Незважаючи на бомбардування, хаос евакуаційних заходів радянської влади, життя в місті тривало. Функціонували 16 промислових підприємств і 23 промартілі, працювало 3 лікарні, водолікарня, 2 поліклініки, у місті дислокувалися 3-тя окрема Кам'янець-Подільська прикордонна комендатура і підрозділи 97-го прикордонного загону, перебували штаби військових частин і з'єднань, відбувалася передислокація військ [20]. Вулицями міста проходили частини та підрозділи 17-го стрілецького корпусу 12-ї армії Південно-Західного фронту, 55-го стрілецького корпусу 18-ї армії Південного фронту, окремі частини 6-ї армії Південно-Західного фронту, воїни 116-ї стрілецької дивізії, що перебувала в безпосередньому підпорядкуванні командування Південно-Західного фронту.

Іван Васильович Шведченко (червоноармієць)⁸, який працював у ремонтній майстерні Кам'янець-Подільського, у листі до батьків (селище Нові Плани на Дніпропетровщині) наказував: «У мене є до Вас прохання берегти своє здоров'я, дивитися один за одним і менше хворіти, турбуватися за нами, так як у нас усе в порядку!» [21]. У листі до П.Ф. Кудельського (село Мазурове Одеської області), син⁹, що працював у місті, писав: «Зараз в Кам'янці страшно жити, часто роблять нальоти і бомбардують. 30.06. скинули на Кам'янець бомб, штук 25 – 30, багато зруйнували будинків і багато є вбитих, чоловік 250, і багато ранених. Бомби попали в самий центр міста. Бомбардували 10 німецьких літаків, летіли дуже низько. А над Кам'янцем, не збили жодного з них... Багато ловлять шпівнів...2.07.1941 року» [22]. Червоноармієць Антон Черкун¹⁰ у листі до батька – Тихона Григоровича Черкуна (село Сухорабівка Решетилівського району Полтавської області) також детально змальовував

⁷ Народився в с. Рижавка на Вінничині. До війни вчителював у школі с. Пирогівці Меджибізького (нині Хмельницького) району Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. 27 червня 1941 р. Меджибізьким РВК призваний на фронт. У червні – липні 1941 р. – боєць 29-го військово-топографічного загону Південно-Західного фронту. Подальша доля невідома.

⁸ Народився в 1912 р. Призваний у 1940 р. Дніпропетровським РВК. На фронті – з перших днів війни. У червні – липні 1941 р. брав участь у прикордонних боях, в оборонних боях на кам'янець-подільському напрямі. У серпні 1942 р. отримав поранення. З 1944 р. – автоматник окремого батальйону управління штабу 46-ї армії 2-го Українського фронту. Брав участь у визволенні Правобережної України, Румунії, Болгарії. За виявлені мужність та відвагу під час Яссько-Кишинівської наступальної операції нагороджений орденом Слави III ст. Після демобілізації повернувся в м. Дніпропетровськ. Помер у 1999 р.

⁹ Кудельський [ім'я невідоме] Петрович. Напередодні Великої Вітчизняної війни, імовірно, студент одного з навчальних закладів Кам'янця-Подільського. Подальша доля невідома.

¹⁰ Народився в 1915 р. у с. Сухорабівка (нині Полтавської області). Мобілізований Решетилівським РВК Полтавської області. З перших днів Великої Вітчизняної війни – на фронті. Перебував в одному з механізованих корпусів Південно-Західного фронту. 12 серпня 1942 р. старшина А.Т. Черкун, командир танка 93-ї танкової бригади 8-го танкового корпусу 20-ї армії Західного фронту, загинув на території Карманівського району Смоленської області.

бомбардування міста, акцентуючи увагу на великих жертвах серед цивільного населення; він розповідає про двобій радянських винищувачів із нацистськими бомбардувальниками [23].

Військовослужбовець Андрій Датченко¹¹ писав своєму батькові – Івану Полікарповичу Датченку в місто Ворошиловськ (нині Алчевськ) Ворошиловградської (нині Луганської) області: «Службу несучи при енкеведе (НКВС – Авт.). Город Кам'янець-Подільський уже декілька разів бомбардували німці...» [24]. Червоноармієць 104-ї окремої кабельно-шестової роти 18-ї армії Південного фронту Іван Макарович Оголь¹² у листі до дружини Ольги Іванівни Оголь (село Карказик у Криму) відзначав: «...Я зараз пишу листа в місті Кам'янець-Подільський, дивіться по карті, ми поки знаходимося у тилу, але німецькі аероплани кожний день прилітають у місто, бомблять...» [25]. Припускаємо, що разом із Іваном Оголем проходив службу й Лука Дмитрович Нагорний¹³. У своєму п'ятому листі до дружини – Мотрі Григорівни Глушко (село Новопавлівка на Дніпропетровщині) він писав: «...Знаходжусь на Старому місті... Находимося в лісі. Основна наша робота давати зв'язок на передову лінію військ... Служба моя не така опасна, ми від фронту знаходимося за 40 – 50 км в тилу..., а про мене не турбуйтеся, про мене турбується нарком Тимошенко...» [26].

Для Кам'янець-Подільського учительського (нині педагогічного) інституту війна розпочалася 22 червня 1941 р. Навчальний рік студентам довелося завершувати в умовах частих бомбардувань, боротьби з ворожими диверсантами й агентурою. Усі, хто досяг призовного віку і міг тримати в руках зброю вступали в діючу армію прямо з екзаменів. На жаль, евакуювати навчально-матеріальну базу й майно інституту не вдалося через швидке просування фронту й захоплення міста нацистськими окупантами та їхніми угорськими союзниками [27]. 2 липня 1941 р. інститут припинив свою науково-навчальну діяльність. Не закінчила навчання і Ганна Пантелеймонівна Корнилова¹⁴ – студентка цього навчального закладу. У листі до брата – Василя Пантелеймоновича Корнилова (село Шелехове, що на Хмельниччині), вона писала: «...Я ще пока жива і здорова. Обстановка Кам'янця Вам відома, що німецькі загарбники хочуть зайняти наші священні кордони. Але цього не можливо, тому що перемогу дістанемо ми. В мене зараз іспити, можете собі уявити, що це за іспити, коли кожної хвилини прислухаєся чи не летить німецький бомбардувальник. Але це нічого, для своєї Батьківщини треба перебороти все. Числа 13 я буду вдома, але не точно, тому що, якщо останусь ще, то поїзд зараз не

¹¹ Народився в 1921 р. у м. Луганськ. Призваний невідомим РВК у м. Ворошиловськ (нині м. Алчевськ). Мотоцикліст особливого відділу НКВС 19-го окремого понтонно-мостового батальйону 18-ї армії Південного фронту. До рідних прийшла звістка, що він зник безвісти 10 липня 1941 р. Виявилось, що потрапив у полон, звідки втекти йому допомогла одна дівчина, яка згодом стала його дружиною. По війні залишився жити на Донеччині, згодом повернувся додому. Помер у 2002 р.

¹² На фронті – з перших днів Великої Вітчизняної війни, учасник оборонних боїв. Загинув 3 серпня 1941 р. у ході оборони м. Первомайськ Миколаївської області.

¹³ Народився в 1913 р. Освіта – неповна середня. До війни – ветеринар. На фронті – з 1941 р., зв'язківець. Учасник оборонних боїв на радянсько-румунському кордоні. Помер у 1951 р.

¹⁴ Народилася 27 січня 1923 р. в с. Шелехове (нині Хмельницької області). У червні 1941 р. – студентка 1-го курсу філологічного факультету Кам'янець-Подільського вчительського інституту. У період окупації нацисти неодноразово вивозили її на примусові роботи до Кіровоградської та Хмельницької областей, звідки вона разом з односельцями пішки поверталася додому. Після визволення села в березні 1944 р. була секретарем сільської ради. Згодом вступила до Хмельницького педагогічного училища, по закінченні якого вчителювала в місцевій школі. 10 жовтня 2010 р. померла.

йде, то ми можливо рушимо пішки.... Остаюсь пока жива і здорова... 2.07.41 р.» [28]. Студентка Юлія Пимонівна Тимошенко¹⁵ у листі до своєї сестри Олени Пимонівни Христофорової (Теплої) (село Капустяни, що на Вінничині) відзначала: «... Інститут закінчила, але зовсім це не радує мене...<...>... Нам достається досить від літаків... 3.07.1941 р.» [29]. Студентка інституту Надія Архипівна Химич¹⁶, що тимчасово проживала у Кам'янець-Подільському, у листі до своєї мами Парасковії Власівни Химич (село Бебехи (нині Яснозір'я) Хмельницької області) констатувала: «... Місто розбили чисто, так багато жертв. Якщо буду жива, то 4 липня вирушу додому» [30].

Найбільш повну картину руйнувань описувала в листі до батька студентка Софія (Зося) Броніславівна Вінявська¹⁷. «... 30.VI.1941 року о 7-й годині вечора бомбардували Кам'янець-Подільський. В цю саме пору ми ішли з іспиту, з російського диктанту... Вкинули більше 60 бомб. Старий город дуже потерпів. Багато є жертв і зруйнованих будинків, зруйнували будинок, де жили воєнні жінки... Калюжі крові, ноги, пальці, руки, босоніжки, жінка з дитиною без руки і ніг і т.д. ... Багато є шпіонів. Їсти нема що. Всі лікарні заповнені пораненими. Говорять, що є вже понад 600 ранених. Сьогодні передали по радіо, щоб не боятись, тому що мають летіти 50 літаків наших для охорони города. I.VII.1941 р.» [31].

Колекція непрочитаних листів червня – липня 1941 р. дає уявлення не лише про окреслені вище питання, пов'язані з воєнною історією Кам'янця-Подільського. Насамперед листи дають цілісну картину морально-психологічного стану та суспільно-політичних настроїв місцевого населення, зокрема молоді; кадрових і недосвідчених воїнів Червоної армії, які на той час перебували в місті. Окрім того, зазначена епістолярна колекція – цінне джерело для вивчення особливостей життя і побуту мешканців Кам'янця-Подільського, масштабів утрат і руйнувань, завданих місту нацистськими загарбниками, вагомий джерельний додаток до наявного масиву історичних матеріалів з історії міста, історико-краєзнавчих публікацій.

Отже, фронтова кореспонденція 1941 р. – це унікальний і надзвичайно цінний джерельний комплекс для вивчення масової свідомості, притаманної радянським громадянам початкового періоду Великої Вітчизняної війни, і впливу цієї свідомості на індивідуальну поведінку людини. Вона дає можливість дослідити соціальну психологію та суспільну мораль тоталітарної дійсності СРСР у кризових умовах воєнного часу. За умови критичного аналізу листи можуть розкрити багато невідомих аспектів історичного буття Кам'янця-Подільського в червні – липні 1941 р., розвінчати усталені міфологеми та стереотипи, дати змогу більш об'єктивно підійти до вирішення проблем дослідження різноманітних сторінок Другої світової та Великої Вітчизняної війн.

¹⁵ Народилася в с. Жабокрич (нині Вінницької області). У 1941 р. навчалася на першому курсі Кам'янець-Подільського вчительського інституту. Після закінчення сесії повернулася додому, де пережила окупацію. По війні закінчила Кам'янець-Подільський учительський інститут, працювала вчителькою в одній із місцевих шкіл. Померла в 2006 р.

¹⁶ Народилася в 1922 р. у с. Бебехи (нині Хмельницької області). У 1941 р. навчалася в учительському інституті м. Кам'янець-Подільський. Під час окупації Надії вдалося декілька разів уникнути примусового вивезення нацистами на роботу до Німеччини. Після війни вийшла заміж за фронтовика П.М. Шахрая, учительвала. Проживала з родиною в Києві. Померла в 1980 р.

¹⁷ Народилася в 1922 р. у с. Лошківці (нині Хмельницької області). У червні 1941 р. – студентка Кам'янець-Подільського вчительського інституту. Подальша доля невідома.

Джерела та література:

1. Див., наприклад, *Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / Головна ред. кол.: Тронько П.Т. (голова) та ін.; Ред. кол. тому: Мехеда М.І. (голова) та ін. – К., 1971. – С. 48 ; Завальнюк О.М. Хмельниччина у 1941 – 1944 рр.: хроніка війни / О. М. Завальнюк, О.Б. Комарницький, Ю.В. Олійник. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 39; Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.): монографія / Слободянюк П.Я. та ін. - Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 18; Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941 – 1944: Документи і матеріали / Вавринчук М.П. та ін. (упор.); Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відп. ред.) та ін. - Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 4.; Врятовані. Збережені. Повернені: До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України / Ред. кол.: Савчук Ю.К. (голова) та ін. – К., 2010. – С. 44.*
2. *Лист супровідний доктора Ольшлегера – доктору Ріделю. 05.08.1942 р. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі – Фонди МКНМІВВВ). – КН-248978. – Д-56898; Лист супровідний доктора Ольшлегера – доктору Ріделю. 25.08.1942 р. // Там само. – КН-248977. – Д-56897.*
3. *Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: Автореф. дис... д-ра політ. наук / 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – К., 2008. – С. 10.*
4. *Жуков Ю.А. Солдатские думы / Ю.А. Жуков. – М., 1987. – С. 6.*
5. *Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Під. ред. М.І. Мехеди. – Л., 1960. – 416 с.; Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941 – 1944: Документи і матеріали / Вавринчук М.П. та ін. (упор.); Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відп. ред.) та ін. - Кам'янець-Подільський, 2009. – 576 с.*
6. *Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.*
7. *Красуцький М. Над Смотричем-рікою / М. Красуцький // Книга Пам'яті України. Хмельницька область: Історико-меморіальне багатотомне видання в 10 т. – Т. 5: Місто Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський район. – Хмельницький: Поділля, 1995. – С. 6 – 7.*
8. *Завальнюк О.М. Назв. праця. – С. 4 – 5.*
9. *Красуцький М. Назв. праця. – С. 7.*
10. *Завальнюк О.М. Назв. праця. – С. 39.*
11. *Красуцький М. Назв. праця. – С. 6.*
12. *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. – С. 14 – 15.*
13. *Лист військовослужбовця Федорука Івана Федоровича – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-248121. – Д-56069.*

14. Синиця Н.М. Втрати бібліотек Хмельниччини під час фашистської окупації / Н.М. Синиця // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-кораєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні / Ред. кол.: Винокур І.С. (голова) та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 52.
15. Красуцький М. Назв. праця. – С. 6.
16. Лист військовослужбовця П.С. Мельника – дружині. 02.07.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-249091. – Д-57010.
17. Лист техника-інтенданта 3 рангу Єлевова Георгія Миколайовича – дружині. 03.07.1941 р. // Там само. – КН-248594. – Д-56532.
18. Лист військовослужбовця Яременка Івана Митрофановича – дружині. 03.07.1941 р. // Там само. – КН-248396. – Д-56338.
19. Лист червоноармійця Ковалю М. Івановича – родині. Липень 1941 р. // Там само. – КН-248120. – Д-56068.
20. Красуцький М. Назв. праця. – С. 6.
21. Лист червоноармійця Шведченка Івана Васильовича – батькам. 30.06.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-248139. – Д-56085.
22. Лист Кудельського [ім'я невідоме] Петровича – родині. 02.07.1941 р. // Там само. – КН-248646. – Д-56583.
23. Лист червоноармійця Черкуна Антона Тихоновича – родині. 03.07.1942 р. // Там само. – КН-248077. – Д-56026.
24. Лист червоноармійця Датченка Андрія Івановича – батькам. 29.06.1941 р. // Там само. – КН-248777. – Д-56711.
25. Лист червоноармійця Оголя Івана Макаровича – дружині. 03.07.1941 р. // Там само. – КН-249230. – Д-57146.
26. Лист військовослужбовця Нагорного Луки Дмитровича – родині. 03.07.1941 р. // Там само. – КН-248152. – Д-56098.
27. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський учительський інститут у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. / А.О. Копилов // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-кораєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні / Ред. кол.: Винокур І.С. (голова) та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 42.
28. Лист Корнилової Ганни Пантелеймонівни – брату. 02.07.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-248184. – Д-56128.
29. Лист Тимошенко Юлії Пимонівни – рідним. 03.07.1941 р. // Там само. – КН-248114. – Д-56062.
30. Лист Химич Надії Архипівни – матері. 02.07.1941 р. // Там само. – КН-249095. – Д-57014.
31. Лист Вінявської Софії (Зосі) Броніславівни – батькові. 01.07.1941 р. // Там само. – КН-248838. – Д-56767.

© **Любовь ЛЕГАСОВА**

«НЕПРОЧИТАННЫЕ ПИСЬМА 1941-ГО» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКОГО В ПЕРВЫЕ ДНИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Рассмотрено непрочитанную коллекцию писем 1941 г., которая была вывезена за пределы Украины в первые дни войны. Акцентируется внимание на уникальности объекта исследования, ведь эпистолярные начального периода Великой Отечественной войны фактически не представлены в опубликованных сборниках документальных материалов. Сделан вывод, что указанная коллекция отражает внутренний мир человека, его повседневную жизнь, а также содержит огромный информационный потенциал и существенно дополняет представление о сложных событиях начала войны в г. Каменец-Подольский.

Ключевые слова: *г. Каменец-Подольский, эпистолярные источники, переписка, Великая Отечественная война, Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».*

© **Lyubov LEGASOVA**

KAMYANETS-PODILSKY IN THE EARLY DAYS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR: THE EPISTOLARY SOURCES TELL

In February 2010, the State Service for Control over cultural values through the state border of Ukraine transferred to permanent storage in the Memorial complex "The National museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945" collection of unread letters of 1941. These acts of correspondence were taken out by the Nazis to the territory of Austria.

Many letters were destroyed during the retreat of Soviet troops and were burned in the fire of war. Despite all Nazi official Doctor Olshleher was well aware of the value of this collection, when he sent her to Vienna postal Reich Museum.

Assessment of the socio-political, social and military situation in Kamyanets-Podilsky are the important layers of information, that deposited in the epistles. Correspondence wartime vividly conveys all the anxiety and distress of the Soviet people during the bombing and shelling, scale evacuation of the civilian population and the retreat of Soviet troops.

A collection of unread letters June – July of 1941 gives an idea not only of the issues outlined above which connected with the military history of Kamyanets-Podilsky. First of all, letters give the integral picture of the morally-psychological state and social and political moods of local population, in particular youth; skilled and unexperienced warriors of the Red Army, which were in the city at that time. Also epistolary collection are valuable source for the study of features of life and way of life of habitants of Kamyanets-Podilskyiy, scales of losses

and destructions inflicted to the city by Nazi invaders, significant addition to the existing array of historical materials on the history of the city, local historical publications.

Thus, front correspondence in 1941 is an unique and extraordinarily valuable source complex for the study of mass consciousness, inherent to the Soviet citizens of initial period of Great Patriotic war, and influence of this consciousness on individual behavior of man. She gives an opportunity to investigate social psychology and public moral of totalitarian reality of the USSR in the crisis terms of war-time.

Keywords: Kamyanets-Podilsky, epistolary sources, correspondence, Memorial complex "The National museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945".